

Településföldrajzi sajátosságok a dél-alföldi Duna-völgy közép-falvaiban

IVÁN LÁSZLÓ

Bevezetés

A közép- és nagyfalvak, amelyek az Alföld jellegzetes településformáját jelentik, eddig a településtudományi vizsgálódásokban kevés figyelmet kaptak. Jelen értekezés a Dél-Duna-völgygel – nagyjából a Csepel-sziget D-i csúcsa és az országhatár közötti, a folyam két partjától mintegy 25–25 km-es távolságban elhelyezkedő területsávval – kíván foglalkozni.

A terület klasszikusan nagy- és középfalvas vidék (Mezőföld, Kalocsai- és Tolnai-Sárköz, Solti-sík, Bácskai löszös síkság). A dél-alföldi Duna-völgyben összesen 45 (2000–5000 lakosú) középfalu található, közülük 25-öt válogattunk ki részletesebb elemzés céljából. A vizsgálandó 25 község a középfalvak nagyobb (3000–5000 lakosú) kategóriájába tartozik. Ezek név szerint: Adony, Akasztó, Bácsbokod, Bölcske, Császártöltés, Dávod, Decs, Dunapataj, Dunavecse, Dusnok, Előszállás, Fadd, Gara, Hajós, Harta, Hercegszántó, Katymár, Madaras, Mezőfalva, Nagybaracska, Perkáta, Rácalmás, Sükösd, Szalkszentmárton és Vaskút.

1988-ban elkészült az említett terület első fejlődéstörténeti tanulmánya (IVÁN L. 1988), amely a 20. sz. közepéig tekintette át a vidék népességtelepítései, gazdálkodástörténetének, ill. kettejük kölcsönhatásának legfontosabb eseményeit. Munkám e tanulmány szerves folytatása, amely a településföldrajzi sajátosságok elemzésén keresztül kívánja érzékeltetni a térség középfalvainak mai helyzetét.

A vizsgált terület településhálózatának kialakulása és főbb sajátosságai

Az egyes községek *topográfiai fekvését* nagyjából a folyam-menti helyzet határozta meg. A Dél-Alföldre igen jellemző, hogy a falvak az árvízmentes perem ártérre néző leszakadásait „ülik meg”.

Ilyen települések pl. a Bácskai löszhát (Telecskai halmok) Ny-i szélére, a Kecel–bajai magaspartra épült Császártöltés, Sükösd, ill. annak D-i elvégződésére, az ún. „Nagypartra” települt Nagybaracska és Dávod, továbbá a Mezőföld K-i magaspertjének völgyeibe épült Bölcske és Rácalmás.

A Duna árterén a kisebb kiemelkedések (folyóteraszok, árvízmentes göröndök, porongok, háta, övzátonyok, parti dűnék) is lehetővé tették települések keletkezését (pl. Adony, Dunavecse, Szalkszentmárton, Hajós, Dusnok, Fadd, Decs és Hercegszántó esetében). Viszonylag védtelen, ártéri fekvéssel csak Akasztó, Harta, valamint Dunapataj rendelkezett. Hét település (Perkáta, Előszállás, Vaskút, Gara, Katymár, Madaras, Bács-

bokod) típusos, hullámos löszvidékek (Közép-Mezőföld, Bácskai-síkság) patak völgyei-be, ill. süllyedékeibe települt, míg Mezőfalva az ármentes síkságra települt falu jó példája.

Mai állapotában a vizsgált terület jellegzetesen középfalvas vidék, amely azonban az elmúlt századokban jelentős változáson ment keresztül. Ez a módosulás az egyes települések egyedi vonásainak, sajátos karakterének fokozatos – egyes esetekben (pl. Dunapataj, Katymár, Decs) rohamos – leépülését eredményezte. Így az 1980-as évtizedre az említett falvak összességükben egyre inkább egymáshoz hasonultak, egyveretű középfalvakká váltak.

A terület községei *települési múltjuk* alapján 3 csoportba sorolhatók:

1. Mezővárosi hagyományokkal rendelkező, viszonylag magas – az 5000 fős nagyfalu kategóriát megközelítő – népességű, több évtizede relatíve hanyatló kisebb központok (Adony, Dunapataj, Dunavecse, Hajós, Szalkszentmárton, Katymár).

E *mezőváros jellegű települések* kialakulásuk ideje és gazdálkodási módjuk szerint több sajátos vonással rendelkeznek.

A középkori eredetű Dunapataj, amely vásártartási jogát 1428-ban szerezte, a török hódoltságot túlélt, sőt a hódoltság alatt az elpusztult falvak lakosságának befogadásával megerősödött („kecskeméti utas” fejlődésű), viszonylag fejlett önkormányzattal rendelkező mezőváros volt. A 19. sz. közepére 2/3 részben „megváltotta” magát a földesúri hatalom alól.

Dunavecse – Dunapatajhoz hasonlóan – a hódoltságot megerősített helyként vészelte át, s csak 1761-ben alakult uradalmi mezővárossá. Részben a kiskun fejlődés pályáját futotta be, annak is a kezdetben dinamizáló, később (a 20. sz. közepétől) megrekedő típusát képviseli (IVÁN L. 1988).

Szalkszentmárton kiskun fejlődési típusú, a török hódoltságot túlélt, a 18. sz.-ban uradalmi mezővárossá fejlődött, majd fejlődésében megrekedt település.

Adony középkori eredetű, a török hódoltságot megerősített helyként túlélő település, amely csak a 18. sz.-i német rátelepítés után vált uradalmi mezővárossá.

Hajós a 18. sz.-i telepítés után – vásártartási jogát 1756-ban kapta – nagybirtokon létrejött, nyugatias típusú, nagyhatárú mezőváros volt.

Katymár Hajóshoz hasonló telepes, de vásártartási jogot meg nem kapott falu. (1846-ban kérvényezte a kiváltságot, de a jobbágyfelszabadítás ennek megadását megakadályozta.)

2. Mezővárosi múlttal ugyan nem rendelkező, de az előző kategóriához igen hasonló – a *nagyfalu* szintet már valamikor elért – nagy népességű falvak (Mezőfalva, Előszállás, Perkáta, Rácalmás, Decs, Fadd, Harta, Vaskút, Madaras). E települések kialakulása, ill. megszilárdulása a 18. sz.-i nagybirtokrendszerhez kötődik, csupán továbbfejlődésük módja különbözteti meg őket egymástól:

Mezőfalva, Előszállás és Perkáta uradalmi eredetű falvak, *nagybirtoki sajátságokkal* (nagy határ, magas külterületi népesség, szórványtelepülések, majorok).

Rácalmás kedvező közlekedéscsopordrajzi adottságát (a Duna, mint víziút közelségét) hasznosította. A nagybirtok felaprózódásából következő földhiány kihívására úgy válaszolt, hogy a 19. sz. végére „iparos” faluvá alakult át.

Decs és Fadd a két *dunántúli-sárközi* helység az ármentesítés után sikeresen tudott áttérni a szántóföldi gazdálkodásra. Területükön a nagybirtok fokozatosan parasztbirtokká alakult át. Decs a török elleni háborúk

¹ „Kecskeméti utas” fejlődésnek nevezzük az olyan településfejlődést, amely a török hódoltság vagy a felszabadító háborúk alatt – az adott település fejlett önkormányzata révén – a környékbeli települések lakosságának védelmet nyújtott, ill. azok népességét és területét magába olvasztotta (BÁRTH J. 1974).

alatt a környék elpusztult településeinek betelepülési helye volt, azaz kecskeméti típusú fejlődésen ment keresztül. Fadd a 18. sz. elején újratelepült.

Harta, Madaras és Vaskút 18. sz.-i keletkezési telepesfalvak, ahol a földesúri kötöttségek nem voltak túlságosan kemények, ennek következtében a 19. sz. második felére a parasztbirtok térnyerése gyorsan haladt előre. Harta és Vaskút esetében a német nemzetiségű lakosság rendkívüli földszerzési vágya is közrejátszott a parasztbirtok gyors terjedésében.

3. Több évtizede csökkenő népességű *típusos középfalvak* (Akasztó, Bölske, Dusnok, Császártöltés, Sükösd, Nagybaracska, Dávod, Hercegszántó, Bácsbokod, Gara). Némi differenciálódás közöttük csak a 19. sz. végétől figyelhető meg.

Bölske és Hercegszántó a török időket túlélte települések; népességük a 18. sz.-ban „rátelepedéssel” bővült, de a 19. sz. végére hagyományos paraszti mezőgazdálkodásuk megrekedt a korábbi szinten.

Gara fejlődési pályája hasonló az előző altípushoz, annyi különbséggel, hogy a parasztbirtok itt sikeresen tudott átalakulni árutermelő gazdasággá.

Akasztó, Dusnok, Sükösd, Nagybaracska és Dávod a 18. sz.-ban újratelepült kolonizációs falvak, agrárfejlődésük azonban nem tudott igazán dinamizálódni.

Bácsbokod és Császártöltés szintén 18. sz.-i telepesfalvak, de gazdasági tevékenységük a 19. sz. végén erőteljesen átalakult, ami fejlődésüket gyorsítani tudta.

Az egyes települések alaprajzi jellegzetességei

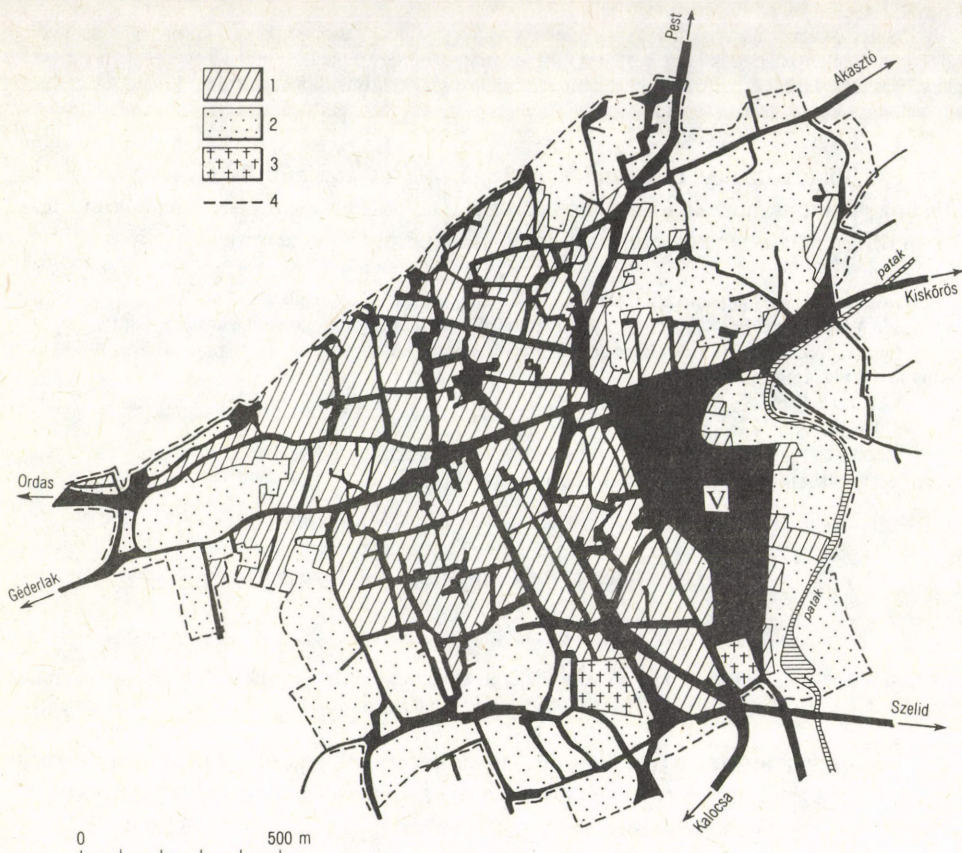
A települések múltjáról, kialakulásuk idejéről, sőt gazdálkodási módjukról is igen sokat elárul, ha megvizsgáljuk belterületük, ill. beépített területük morfológiai sajátosságait.

A vizsgált területen mindhárom magyarországi településalaprajz típusa megtalálható. A településtudomány vizsgálódásai szerint a legősibb alaprajzi típus: a *halmazfalva*. A halmazos települések látszólagos kuszaságukban is megőrizték az Alföld török idők előtti települési sajátosságait. Gyakorlatilag ezek azok a települések, amelyek – legalábbis a 17. sz.-tól – nem népességi, de települési kontinuitással rendelkeznek (BÁRTH J. 1974).

A vizsgált területen halmazos alaprajzi jegyeket mutat Akasztó, Bölske, Dávod, Decs, Dunapataj, Dunavecse, Dusnok, Perkáta, Rácalmás és Szalkszentmárton (1., 2. *ábra*). A csoporton belül további altípusok különböztethetők meg:

– Dunapataj, Dunavecse, Szalkszentmárton (3. *ábra*): *megosztott* (szálláskertes, *kétbeltelkes*) mezővárosi *települések*.²Közülük is a legősibb, Dunapataj őrsi leginkább az ólas (aklos) kertességre utaló nyomokat (FÉL E. 1937; den HOLLANDER, E. 1980).

²TÁLASI I. (1980) meghatározásai a megosztott települések típusaira: *Akloskert*: Elkülönült helyzetű külső beltelek az állattartás épületeivel, takarmánytárolással. *Szálláskert* (függetlenül helyi, vagy regionális nevével): övezet, tömb, csoport, sor formában különül el a lakóhelyegységtől mint második beltelek; teljes gazdasági udvar, a munka- és használat istállójával, épületeivel, a szemnyerés helyével; egyben tároló- és rakodóhely. *Pajtás- vagy csűrökert*: Átmeneti típus a nyugatias (európai, dunántúli) hóstátok (városi majorkertek) és az alföldi ólas (aklos) kertek között. Szintén elkülönült helyzetű, lehet beltelek-járandóság, vagy telken kívüli juttatás, létesítés; időszakos munkahely; a gabona és takarmány rendszeres tárolóhelye.

1. ábra. Dunapataj utcahálózata 1867-ben. — 1 = beépített terület; 2 = régi akloskert övezet; 3 = temető; 4 = belterület határa; V = vásártér

Street plan of Dunapataj in 1867. — 1 = built-up area; 2 = old stable garden strip; 3 = cemetery; 4 = border-line of inner part; V = market place

Dunapataj akloskertjei a múlt század végére szálláskertekké alakultak át (FÉL E. 1937). Dunavecse és Szalkszentmárton a 19. sz. közepére pajtáskertes településsé módosult (MATIC S P. 1970; den HOLLANDER, E. 1980).

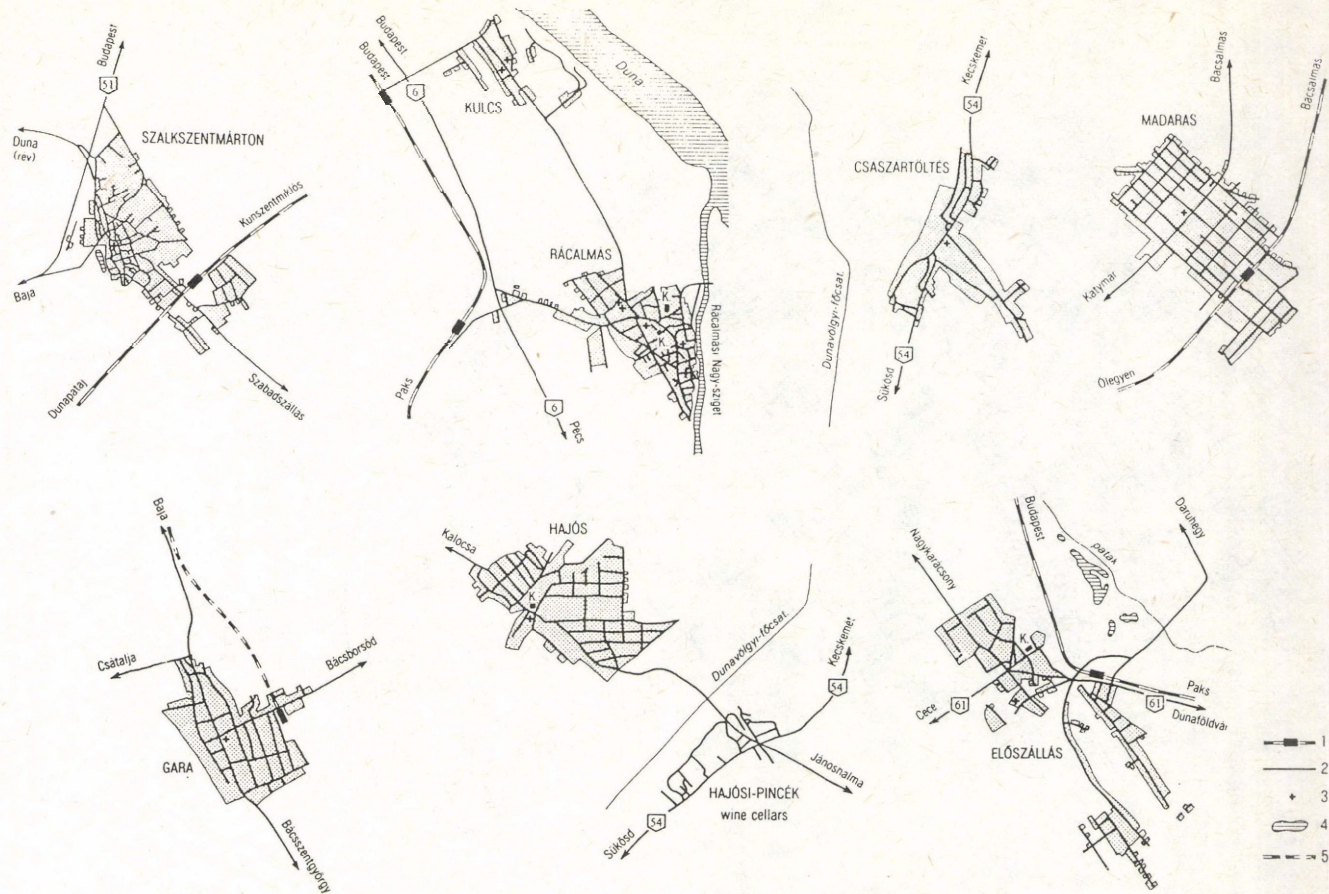
– Akasztó, Bölcse, Perkáta, Rácalmás eredetileg halmazfalvak, későbbi (19–20. sz.-i) sakktablás bővítésekkel. Akasztó a 18. sz. első felében (1718-ban) települt újra, s feltehetően a vizenyős környezet állattartó adottságai nyomán keletkezett zsákutcás, halmazos alaprajza. Bölcse a török időket átvészelve, újbóli rátelepedés útján vált szálláskertes, megosztott településsé (WALLNER E. 1958) (2. ábra).

2. ábra. Bölszke telekosztása a 19. sz. elején
Plot pattern of Bölszke in the early 19th century

–Perkáta és Rácalmás (3. ábra,) falumagját részben a török, részben a felszabadító háborúk alatt (17. sz. vége) idetelepült délszláv lakosság alakította ki. A Balkán-félszigeten is elterjedt települési forma a halmazfalu (CVIJIC, J. 1918; MENDÖL T. 1963), s a bevándorolt lakosság az új megtelepedés helyén is megtartotta jellegzetes településformáját.

3. ábra. A Dél-Dunavölgy néhány falvának utcahálózata. – 1 = vasútvonal állomással; 2 = főút; 3 = templom; 4 = tó; 5 = felszámolt vasút; K = kastély
 Street plan of few villages in Southern Danube valley – 1 = railway with station; 2 = main road; 3 = church; 4 = lake; 5 = former railway; K = palace

– Dávod alaprajza halmazfalura valló sajátosságokat tükröz, annak ellenére, hogy csak a 18. sz. második felében (1762-ben) települt újra. (Feltehetően az újratelepülők megőrizték a korábbi délszlávlakta település utcahálózatát.)

– Decs, Dusnok sajátos helyzetű, tipikusan ártéri falvak, amelyek ármentes göröndökre települtek. Alaprajzukban őrzik a kiemelkedés legmagasabb részén az ősi, halmazos – Decs esetében nemzetségi eredetű – falumag nyomait, de jelenlegi településképük – valószínűleg a gyakori árvizek és tűzvészek, Dusnoknál a 18. sz. eleji (1716 körüli) újratelepülés miatt – inkább sakktablás jellegű. Decsen 1830-ban volt az utolsó nagy elhamvadás (KATONA I. 1962), s a falu a tájspecifikus ártéri gazdálkodás következtében, valamint a szőlőművelés elterjedtsége miatt *többszörösen megosztott településsé vált*³ (KATONA I. 1962; KUNSZABÓ F. 1972; ANDRÁSFALVY B. 1976).

A vizsgált terület további községei *telepesfalvak*. A telepített falvak két csoportot alkotnak; az egyik a *szalagtelkes, vagy utcás* falvak csoportja, a másik pedig a mérnökiileg telepített, *sakktablás* vagy *telektömbös* falvak típusa. Területünkön az alábbi községek sejtetnek *szalagtelkes* jellemzőket: Adony, Császártöltés, Fadd, Hercegszántó és Nagybaracska. E csoporton belül is megkülönböztethetők altípusok:

– Császártöltés természeti tényezők – a Telecskai-halmok leszakadásának völgyei, pl. Szamárvölgy – által meghatározott futású szalagtelkes sorfalu (BÁNÁTI M. 1969), amely előbb teljes utcás faluvá zárt, később (20. sz.) pedig sakktablás községrészekkel bővült (3. ábra).

– Hercegszántó, Nagybaracska ármentes kiemelkedésekre (Hercegszántói-hát, „Nagypart”) települt többutcás, a 19–20. sz-ban sakktablás beépítésű részekkel továbbfejlődött szalagtelkes falvak (HAJDÓK I.–KÓHEGYI M. 1976).

– Adony, Fadd a régi településközpont szalagtelkes sajátosságokat mutat, de az újabkori sakktablás bővítések ezt már csaknem teljesen felismerhetetlenné teszik. Adony eredeti állapotában – tengelykereszt alakú – többutcás szalagtelkes falu lehetett, amely a 18. sz. második felében mezővárosi kiváltságot szerzett.

A sakktabla alaprajzú, kolonizációs falvak jelentős részükben idegen – főként délnémet – telepésekkel népesültek be, de nemigen őrzik az áttelepülők otthoni települési szokásait (kisvárosok, aprófalvak sűrű hegyi szórványtelepülésekkel), hanem Bécs elő-

³ *Többszörösen megosztott településen* (BÁRTH J. 1974; FEHÉR Z. 1974) a kettőnél több (belvelek, szálláskert, tanya), vagy térbelileg jelentősen (a belvelektől több km-re) elkülönült gazdasági jellegű telkekkel rendelkező településeket értjük. Általában azért kerül a gazdasági tevékenység nagyobb távolságra, mert a belterületet mocsarak övezik (pl. erdei szállások, váltófalvak), ill. az adott termelési kultúra – főként szőlőtermesztés – optimális termőhelyi adottságai a belterülettől messzebb helyezkednek el (pl. szőlőhegyek, pincesorok, -városok). A sárközi népnyelv – mivel a síkságon is voltak külső tartozéktelepülések: a szállások – a szőlőkben lévő hajlékokat megkülönböztetésül „tanyáknak” nevezte. A szállások (pl. Alföldszállás, Kis-Decs, Szomfova, régebben: Asszonyfalva) a holt Duna-ágak mentén a kis göröndöket megülő régi „váltófalvak” helyén épültek ki. Eleinte csak állattartó akloként működtek, s az ármentesítést követő szántóföldi gazdálkodás témyerésével párhuzamosan alakultak át lakóhelyekké. A Szőlőhegy „tanyái” eredetileg kis kunyhók voltak, s csak a gazdaságok megerősödése után lettek az idős házaspárok lakóhelyei (akik a falubeli gazdaházat átengedték a fiataloknak) vagy a környékbeli nemzetiségi községek (Várdomb, Bátaszék) birtokgyarapító németjeinek betelepülési helyei.

írásait követték (den HOLLANDER, E. 1980). A telepítési biztosoknak ugyanis kikötöték, hogy a telepítendő falvakat olyan helyen kell kijelölni,

- ahol van erdőség, szabad vízfelület, vagy víznyerési lehetőség a közelben;
- amelyek előnyösek a szőlőtelepítésre és termesztésre;
- ahol nem „mérgező, ragályt terjesztő” a levegő (a közelben nincs bűzös mocsár);
- ha van patak, kanális, folyó vagy országút, a helységet annak közelében kell kimérni;

– ártéren nem szabad telepíteni stb. (GALLÉ T. 1983).

A felsorolt néhány előírás kifejezetten tudatos településpolitikát körvonalaz. Ez a gyakorlat a Habsburgok birodalmi érdekeinek volt alárendelve, de humanitárius (egészség- és környezetvédelmi) szempontokat is tartalmazott.

A megvizsgált községek közül Bácsbokod, Előszállás, Gara, Hajós, Harta, Katymár, Madaras, Mezőfalva, Sükösd és Vaskút képviseli a *sakktáblás, teletömbös falusi* típust. Természetesen közöttük is megkülönböztethetők altípusok:

– Bácsbokod, Harta, Katymár, Madaras (3. ábra.), Vaskút *típusos* 18. sz.-i *sakktáblás telepesfalvak*. Közülük csak Harta eredeti lakossága települt közvetlenül Németországból (jórészt a Rajna-vidékről) (FÉL E. 1937; GALLÉ T. 1983), a többi község német telepesei országon belüli „másodlagos” telepítés révén kerültek mai helyükre (IVÁN L. 1988).

– Gara községpontja (Ny-i falurész) *létrás alaprajzhoz* hasonlatos, amelyet az előbbinél jóval későbbi, „szabályos” sakktáblás részek egészítenek ki (K-i községfél) (3. ábra).

– Hajós, Sükösd sakktáblás alaprajzuk ellenére is *többszörösen megosztott települések*. Az előbbinél a lakótelepüléstől elkülönült pinceváros (Hajósi-pincék) (3. ábra.), az utóbbinál az árvízmentes perem mára már eltűnt szálláskertjei (HOFER T. 1960) reprezentálták a megosztottságot. Sükösd mai települése csak 1806-ban keletkezett; ekkor telepítette át a megismétlődő árvíz katasztrófák miatt az ártéren fekvő Ósükösd lakóit a régi szálláskertek helyére földesuruk, a kalocsai érsek.

– Mezőfalva, Előszállás kései (19. sz.-i) kialakítású, nagybirtokon létrejött, sok külterületi szórvánnyal rendelkező *nyílt településű sakktáblás falvak*. Előszálláson a belterületi sakktáblás maghoz sorfalu jellegű – minden valószínűség szerint eredetileg pincesoros, később utcává zárult – nyúlványok (3. ábra.) és külterületi tanyautcák (pl. Daruhegy, Kisszentmiklós) csatlakoznak.

Külterületi lakott helyek, külterületi népesség

Vizsgált területünkön mind a természeti, mind pedig a településtörténeti és gazdálkodási adottságok alapján *túlnyomórészt zárt települések* jöttek létre, határukban több-kevesebb szórvánnyal (20 község). Eredeti – a külterületi népesség nagyarányú csökkenését megelőző – állapotukból kiindulva az alábbi csoportok képezhetők:

– Bácsbokod, Gara, Vaskút – és némileg még Katymár is – jelentéktelen külterületi népességgel rendelkező, zárt, telepített falvak, kevés szórványtanyával (KOVACSICS J. 1968. szerint: 3/1. típus).

– Madaras alacsony külterületi népességű, zárt, telepített falu, kevés szórványtanyával és egy nagyobb külterületi központtal (Madarász-puszta) (KOVACSICS J. szerint: 3/2. típus).

– Adony, Akasztó, Bölske, Császártöltés, Decs, Dunapataj, Dunavecse, Dusnok, Fadd, Hajós, Hercegszántó, Sükösd, Szalkszentmárton jelentéktelen számú külterületi népességű zárt falvak, több zárt (major, szállás, puszta) külterületi csoporttal (KOVACSICS J. szerint: 3/3. típus).

– Dávod és Nagybaracska külterületi népességgel szinte alig rendelkező, zárt, telepített községek, településenként egy-egy (Püspökpuszta, Györgypuszta, ma: Bácsszentgyörgy), zárt faluszerű külterületi lakott hellyel (KOVACSICS J. szerint: 3/4. típus).

A mezőföldi községek (Előszállás, Mezőfalva, Perkáta, Rácalmás és a Solti-síkságon Harta) a nagybirtok magas részesedése miatt a két világháború között még *nyílt települések* voltak, jelentősebb községgel, magas (30–50%-os) külterületi népességgel, amely több zárt, csoportos lakott helybe (major, puszta) tömörült (KOVACSICS J. szerint: 2/3. típus). A Mezőföld középkori településképét kun szállások uralták, ezek a török hódoltság alatt elpusztultak, majd a 18. sz.-ban az új földesurak nagybirtokaikat ismét betelepítették oly módon, hogy a régi szállásokat megtartották. Az újratelepült szállások a 19. sz.-ban – a szántóföldi gazdálkodás térnyerésével – alakultak át *majorságokká, pusztákká* (BÁTKY ZS. 1922).

Három évtized (1949-80) változásait áttekintve azt tapasztaltuk, hogy a vizsgált terület községeinek többségében (16 település) 1980-ra jelentéktelenné (0–5%) vált a külterületi népesség részesedése. A jelenség több okra vezethető vissza:

– a mezőföldi településektől eltekintve az egész terület falvaiban hagyományosan is alacsony volt a szórványokon élő népesség részesedése (ERDEI F. 1977; BELUSZKY P.–SIKOS T. T. 1982);

– az 1950-es évek erőltetett iparosító politikája – elsősorban a nagyberuházások (pl. Dunai Vasmű, Sztálinváros, Komló várossá történő átépítése) építkezései révén – főként a szakképzetlen, mostoha életkörülmények között élő külterületi népességre gyakorolt erőteljes szívóhatást;

– az 1960-as években a mezőgazdaság kollektivizálásának befejezése hihetetlen mennyiségű munkaerőt szabadított fel, ennek jelentős része szintén a külterületek népességéből került ki;

– a külterületeket, mint korszerűtlen települési képződményeket rövid idő alatt felszámolni kívánó településfejlesztési gyakorlat siettetette a népesség városokba, új faluközpontokba, vagy az anyatelepülés belterülete felé történő elvándorlását.

A Bácskai-síkság nagyobb részén és a Duna-mellék D-i területén a már eleve is csekély külterületi népesség tovább apadt, s 1980-ra szinte elfogyott (Bácsbokod, Dusnok, Gara, Katymár, Nagybaracska, Sükösd, Vaskút).

A Solti-síkságon és Fejér megye községeiben a jelentékeny és viharosan lezajló elvándorlás két évtized alatt csaknem felszámolta a nem túl jelentős (10% körüli) külterületi népességet (Adony, Akasztó, Dunapataj, Dunavecse, Harta, Perkáta). A felsorolt községekre főként Dunaújváros közelsége, valamint Budapest vonzása volt a legnagyobb hatással. A mezőföldi községekből és a nagybirtokok majorjaiból a túlnépesedés, a rossz életkörülmények, valamint a főváros viszonylagos közelsége már a két világháború között jelentős népességvesztést indukált. Innen különösen a fiatal nők vándoroltak el (cselédnek mentek a fővárosba) (BÁTKY ZS. 1918).

A tanyakeletkezés és -felszámolás további érdekes példája Dunapataj, ahol a tanya eredeti funkciója szerint harmadik gazdasági telepnek létesült (FÉL E. 1937; den HOLLANDER, E. 1980). Az *igazi tanyák* 1832 után – mint időszakos lakóhelyek – keletkeztek a szikesek szélein (Szelid, Szentkirály, Alsójárás), s csak később váltak valódi lakóhelyé.

Az 1950–60-as évektől a rohamos elvándorlás és a belterületre való költözés nyomán tömegesen szűntek meg nem csak Dunapataj, hanem az egész Solti-síkság – főként szórvány jellegű – tanyái. Egyedül ott maradhatott meg külterületi lakott hely, ahol a kedvező természeti adottságok *sikeres funkcióváltást* tettek lehetővé. Így vált az 1960-as évtized végére Szelid *üdülőhellyé*. Mivel a megyei vezetés figyelme ráirányult a tóra, jelentős fejlesztések történtek állami beruházással (HATVANI D. 1973). A fejlesztések elsősorban a tartós üdülés feltételeinek (vállalati üdülők) megteremtésére irányultak, s mindenekelőtt a Budapestről, Bajáról és Dunaújvárosból érkező nyaralók érdekeit szolgálták.

Rácalmás és Császártöltés esetében egyes *külterületek* (Kulcs, Csala) *egyéb belterületbe vonása* csökkentette drasztikusan a külterületi népesség részesedését. Kulcs az 1970-es években vált egyéb belterületté. Dávodon Püspökpuszta külterületi lakott helyet a termálfürdő megépülte után (1968) vonták belterületbe, és ezzel visszaállt a Duna-mente községeire igen jellemző, szinte külterület nélküli állapot. Püspökpusztán ez ideig a strandfürdőn kívül üdülőtelep még alig alakult ki. A gazdasági recesszió nyomán a beruházási eszközöknek az 1980-as években bekövetkezett tartós hiánya, valamint a nagyobb iparvárosoktól távoli fekvés nem kedvez ezen adottság jobb hasznosításának.

A vizsgált területen 1960–80 között 7 községben csökkent igen alacsony értékre (5–10%) a külterületi népesség. Bölcskén, Madarason és Szalkszentmártonban a nem túl magas (mintegy 15%-os) külterületi népesség csökkenése mérsékelt volt.

Decsen a Szőlőhegy („*hőgyi tanyák*”) lakófunkciójának fokozatos megszűnése nyomán, és a *szállások* felszámolásával párhuzamosan, a külterületi népesség a korábbiaknak 1/6-ára csökkent, itt tehát igen jelentős volt a korábban még magas (közel 37%-ot kitevő) külterületi népesség csökkenése.

⁴ Püspökpuszta a pécsi püspökség mohácsi, nyári rezidenciájának állattartó majorja volt, s a földosztásig Mohács városához tartozott, csak ezután került Dávodhoz mint külterületi lakott hely. Még 1906-ban bukkantak szinte véletlenül – állatok itatása céljából ártézi kutat furatott a püspökség intézője – a meleg (38°C-os, gyógyhatású) rétegvízre, amelyre 1968-ban termálfürdőt telepítettek.

Szekszárd megyeszékhely hétvégi, vízközei üdülési igényei alakították üdülőtelleppé a Faddi–Holt-Dunaág kedvező adottságai révén funkcionálisan átalakult Domborit, ahol azonban – az idényjelleg miatt – a belterületbe vonás sem csökkentette jelentősen a külterületi népesség arányát.

Érdemes szót ejteni Kulcs és Dombori üdülőttelepek közötti lényeges különbségről. A két üdülőttelepülés annyiban hasonlít egymásra, hogy mindkettő vízközei fekvésű és alapvetően két középváros hétvégi üdülési, rekreációs igényeit szolgálja. Kulcs településtörténeti múltja szerint inkább faluszerű, sokkal korábbi kialakulású, mintegy 70–80 éves⁵ település. Kizárólag *hét végi igényeket elégít ki*, tehát a tartós üdülés feltételeivel (ellentétben Domborival, de még Szeliddel is) nem, vagy alig rendelkezik (csak néhány dunaújvárosi vállalatnak van itt kisebb üdülője).

Fejlesztési eszközök híján a továbbfejlődés lehetősége is nagyon korlátozott, hiszen csak a lakossági erőforrásokra (üdülési díj, önkéntes felajánlás, társadalmi munka) támaszkodhat, a megye pedig a Velencei-tó fejlesztési feladatainak nagyságára való hivatkozással Kulcsot nem preferálja.

Dunaújváros közelében a tömeges, panelos technológiájú lakásépítés és az ebből adódó közismerten szűk típuslakások, valamint a jövedelemkiegészítő második gazdaságba bekapcsolódás kényszere alakította ki Kulcs mai funkcióit az 1970-es évtizedben (elsősorban konyhakerti kiegészítő gazdaság, esetleg szőlővel gazdagítva, másodsorban rekreációs lehetőség).

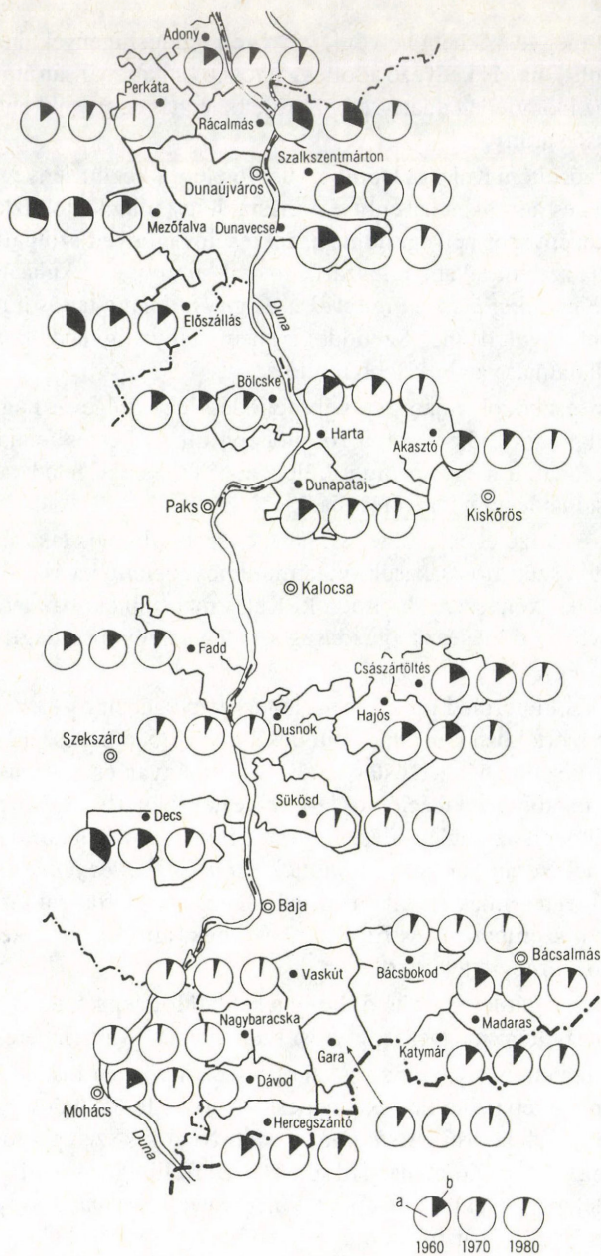
Dombori kis külterületi pusztá volt, amely lényegében csak az 1970-es években kezdett nagyobb mértékben kiépülni. Fejlődését alapvetően Szekszárd igényei indukálták, de a város kisebb mérete, őstermelői hagyományai és nem utolsósorban jobb lakásstruktúrája inkább a rekreációs oldalt helyezték előtérbe. Időközben (az 1970-es évek végétől) változott az üdülésfejlesztés stratégiája is, amelyet az adott megyei tanács is akceptált. Ennek során hangsúlyt fektettek a *tartós üdülés feltételeinek* (kemping, szállodaépítés) megteremtésére, ill. a vonalas műszaki infrastruktúra kiépítésével a környezetvédelem szempontjait is figyelembe vették, aminek következtében Dombori csaknem országos hírnévre tett szert.

Végző soron tehát leszögezhető, hogy a két üdülőttelep között fennálló különbség okait elsősorban az eltérő megyei fejlesztési szemlélet és gyakorlat eredményezte.

Hajós az egyetlen olyan község, ahol – az időközben már községgé alakult – Érsekhalma, mint egyéb belterület még népességnövekedést is tudott produkálni, s *zárt, faluszerű*, mintegy 500 lakosú *kistelepüléssé* vált. Nem kis szerepe volt ebben a Hosszúhegyi Mezőgazdasági Kombinát Hildpusztai Borfeldolgozó- és Palackozó Üzemének, amely lakótelepét Érsekhalmán építette meg. Speciális vonás, hogy a Hajósi-pincék nevezetű „*pinceváros*” – bár funkciójából eredően nem lakóhely⁶ – jó minőségű bora révén és a Cabernet Fogadó megépítését követően (1981) egyre inkább idegenforgalmi-

⁵ A századforduló után főként budapesti családok építettek itt nyaralókat.

⁶ Hegyközségek, pincesorok, vagy városok: A szőlőtermesztő területek elkülönült – többnyire külterületen fekvő – gazdasági épületei, a szőlőművelés és borkezelés eszközeinek tárolóhelyeivel (TÁLASI I. 1980).

4. ábra. A külterületi népesség arányának változása a Dél-Dunavölgy középfalvaiban. – a = belterületi népesség; b = külterületi népesség

Changes in the rate of outskirts population in the medium-size villages of the Southern Danube valley. – a = inner part population; b = outskirts population

5. ábra. Fontosabb külterületi és egyéb lakott helyek a Dél-Dunavölgyben, 1980. – 1 = 100 fő fölötti népességszámú lakott hely; 2 = 100 fő alatti népességszámú, de jelentős üdülőtelep; 3 = 100 fő alatti népességszámú egyéb lakott hely; 4 = központi belterület; 5 = város

Main outskirts and other inhabited places in the Southern Danube valley, 1980. – 1 = settlement with more than 100 population; 2 = major resort below 100 population; 3 = other inhabited place with less than 100 population; 4 = central part; 5 = town

kulturális jelentőségű helyé kezd válni. A településrész várhatóan – s a sok épülő pince ezt valószínűsíti – rekreációs szerepet is fog vállalni a környező nagyobb települések – elsősorban Kalocsa és Baja – ilyen szükségleteinek kielégítése érdekében. Atelep főként az ún. aktív – szőlőművelő–borkezelő – rekreációra, de kulturális rendezvények (pl. Orbán napi mulatság, szüreti ünnepségek, sváb-bál) megtartására is jó adottságokkal rendelkezik. Hajós többi külterületi lakott helyének népessége kevesebb, mint felére csökkent két évtized alatt, tehát a változás tendenciájában a táj átlagához hasonlatos.

Hercegszántón az *ártéri erdei külterületi lakott helyek* (Budzsák, Hóduna, Karapancsa) népessége – feltehetően a mélyen gyökerező ártéri gazdálkodási hagyományok miatt – csak mérsékelt ütemben apadt, s 1980-ban a vizsgált terület viszonylatában magas (9% feletti) értéket mutatott. Az említett lakott helyek stabilizálódását az erdő-, vad- és vízgazdálkodásban területileg helyhez kötött munkahelyek is okozhatták.

Végül Előszállás és Mezőfalva külterületi népességének csökkenéséről leszögezhető, hogy viszonylag lassú volt, hiszen még 1980-ban is e két településben volt a legmagasabb (13–15%-os) a külterületen élők aránya. A viszonylag mérsékelt csökkenést részben a Mezőfalvai Mezőgazdasági Kombinát jelenléte, részben a nagybirtokot jellemző szórványtelepülések hagyományai magyarázzák. Annál is inkább szembetűnő a *külterületek továbbélése*, hiszen a Kombinát lakótelepe az 1970-es évtizedben a belterületbe vont Nagyismádon épült fel. Előszálláson Kisszentmiklós és Daruhegy (aprófaluméretűvé fejlődött 500–600 fős, zárt települések) egyéb belterületbe vonása is megtörtént, de még ennek ellenére sem következett be a külterületi népesség felszámolódása.

A vizsgált terület külterületi népességének változását és a fontosabb külterületi lakott helyeket, egyéb belterületeket a 4. és 5. ábra mutatja be.

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY B. 1976. Duna-mente ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. – In: Tanulmányok Tolna megye történetéből VII. Szekszárd, pp. 58–61.
- BÁNÁTI M. 1969. Huszonkét évtized az új hazában. – Kecskemét, 368 p.
- BÁRTH J. 1974. Migráció és kontinuitás; egy Duna-melléki táj népesedéstörténetéhez (A kalocsai érseki uradalom 1725. évi urbáriumának népesedéstörténeti tanulságai). – In: Cumania II. Ethnographia, Kecskemét, pp. 285–329.
- BÁTKY ZS. 1918. Néhány vonás Fejér megye népességének tömörüléséhez. – Földr. Közl. 42. 1–2. pp. 119–128.
- BÁTKY ZS. 1922. Néhány vonás Fejér megye településföldrajzához (A termőtalaj és letelepültek kapcsolata). – Föld és Ember 12. 3–4. pp. 185–191.
- BELUSZKY P.–SIKOS T. T. 1982. Magyarország falutípusai. – Elmélet–Módszer–Gyakorlat 25. MTA FKI, Bp. 167 p.
- ERDEI F. 1937. Futóhomok. – Bp. Új kiadás 1977. Akad. Kiadó, 279 p.
- FEHÉR Z. 1974. A bátyai szállások. – In: Cumania II. Ethnographia, Kecskemét, pp. 115–158.
- FÉL E. 1937. Adatok Dunapataj néprajzához. – Néprajzi Múzeum Értesítője, 3–4. pp. 350–365.
- GALLÉ T. 1983. Adalékok Harta történetéhez. – Bp. 184 p.
- HAJDÓK I.–KÓHEGYI M. 1976. Nagybaracska földrajza és története 1848-ig. – Baja, 280 p.

- HATVANI D. 1973. Madártávlat és népesedés (Vizsgálódások Bács–Kiskun megye öt nagyközségében). – Forrás 3. pp. 52–64.
- HOFER T. 1960. A magyar kertes település elterjedésének és típusainak kérdéséhez. – In: Műveltség és Hagyomány I–II. pp. 331–350.
- HOLLANDER, den, E. 1980. Az Alföld települései és lakói. – Mezőgazdasági Kiadó, Bp. 114 p.
- IVÁN L. 1988. A népességtelepítések és a gazdálkodástörténet alakulása a Dél-Dunavölgy középfalvaiban (18. sz. eleje–20. század közepe). – In: Alföldi Tanulmányok XII. Békéscsaba, pp. 181–204.
- KATONA I. 1962. Sárköz. – Bp. Gondolat K., 262 p.
- KOVACSICS J. 1968. Bács–Kiskun megye településszerkezete. – Területi Statisztika, 6. pp. 601–618.
- KUNSZABÓ F. 1972. Sárköz. – Magyarország felfedezése. Szépirodalmi K., Bp. 279 p.
- MATICS P. 1970. Adatok Szalkszentmárton történetéhez. – Szalkszentmárton, 177 p.
- MENDÖL T. 1963. Általános településföldrajz. – Akad. Kiadó, Bp. 567 p.
- TÁLASI I. 1980. Néprajzi tanulmányok, írások I. – Dissertationes Ethnographicae III–IV. Bp. 1979–80. 573 p.
- WALLNER E. 1958. Népesség- és településföldrajzi sajátosságok a paksi járásban. – Földr. Ért. 7. 4. pp. 419–479.

SETTLEMENT GEOGRAPHICAL FEATURES IN THE MEDIUM-SIZE VILLAGES OF THE SOUTHERN DANUBE VALLEY

by *L. Iván*

S u m m a r y

Although medium-size and large villeges are among the typical forms of settlement in the Great Hungarian Plain, they have received little attention in settlement studies. The present paper is concerned with the Danube valley, i.e. 25–25 km strips of land along both banks of the river from the southern tip of the Csepel Island to the national border.

This area comprises classical large and medium-size villege countries (the Mezőföld, Kalocsa and Tolna Sárköz, Solt Plain, Bácska loess plain). There are altogether 45 villeges of medium size (2000 to 5000 inhabitants) in the Southern Danube valley, 25 of them were selected for more detailed investigation.

The first study on the evolution of the area was completed earlier (IVÁN L. 1988). It reviewed the main events of organised settlement, economic history and their interactions until the early 20th century. The present paper continues this line presenting the changes in the Southern Danube valley through the analyses of settlement geographical features.

An outline is provided on the development and main properties of settlement network and covers the features of topographical location and settlement history (e.g. market town privileges, large and/or medium-size villege characteristics).

A special attention is given to the morphological features of settlement, because the morphology of the built-up area can be interpreted as an imprint of development and even of the economic traditions. As it takes a long time for settlement morphology to change, it is a lasting reflection of the ecoethnographic features of a region. Additional statements are made from the analysis of outskirts inhabited places.

Translated by D. LÓCZY